

UNIVERSITATEA
LUCIAN BLAGA
— DIN SIBIU —

Școala doctorală de: TEOLOGIE

Domeniul de doctorat: TEOLOGIE

TEZĂ DE DOCTORAT
CUVÂNTUL ȘI TAINA ÎN LITURGHIA
ORTODOXĂ

Doctorand:
Adrian-Nicolae URSU

Conducător de doctorat:
ÎPS Prof. Univ. Dr. Laurențiu (Liviu) STREZA

Cuprins

ABREVIERI	3
INTRODUCERE	4
STADIUL CERCETĂRII	35

PARTEA I

EVOLUȚIA ISTORICĂ A LITURGHIEI CUVÂNTULUI (SAU A CATEHUMENILOR) ÎN PRIMELE TREI
SECOLE ALE EPOCII CREȘTINE

1. EVOLUȚIA LITURGHIEI CUVÂNTULUI ÎN EPOCA PRIMARĂ. CONTINUITATE IUDAICĂ ȘI INDIVIDUALIZARE CREȘTINĂ	54
---	-----------

1.1 FUNDALUL IUDAIC – PARTICULARITĂȚI ALE SERVICIULUI SINAGOGAL IUDAIC DIN TIMPUL MÂNTUITORULUI	56
EXCURS: CULTUL DE LA TEMPLU ȘI LITURGHIA CUVÂNTULUI.....	67
1.2 LITURGHIA CUVÂNTULUI ÎN EPOCA PRIMARĂ – LITURGHIA APOSTOLILOR.....	70
1.2.1 Structura Liturghiei în perioada postapostolică.....	74
1.3 INDIVIDUALIZAREA CULTULUI CREȘTIN ȘI EVOLUȚIA LITURGHIEI ÎN SECOLELE II-III....	78
1.3.1 Precizările unor vechi documente	80
1.3.2 Caracteristicile esențiale ale „Oficiului Cuvântului” în secolele II-III.....	86
CONCLUZII	88

PARTEA A II-A

LITURGHIA CATEHUMENILOR (SAU A CUVÂNTULUI) ÎN TIMPUL EREI BIZANTINE

2. LITURGHIA CATEHUMENILOR ÎN EPOCA BIZANTINĂ. EVOLUȚIE ȘI STANDARDIZARE..	91
---	-----------

2.1 SISTEMUL PERICOPELOR BIBLICE	91
2.1.1 Lecturile din Vechiul Testament	93
2.1.2 Prochimenul (profeția)	96
2.1.3 Apostolul (predica Apostolilor).....	98
2.1.4 Aliluia.....	100
2.1.5 Evanghelia (propovăduirea Mântuitorului Hristos).....	101
2.1.6 Predica.....	105
2.2 ENARXA SAU PARTEA INTRODUCIVĂ A LITURGHIEI CUVÂNTULUI	107
2.2.1 Ectenia Mare	107
2.2.2 Oficiul antifoanelor	107
2.2.3 Structura antifoanelor.....	109
2.2.4 Antifoanele speciale	111
2.2.5 Obednița/Tipica/Prânzânda	112
2.3 VOHODUL MIC	113
2.4 TRISAGHIONUL – imnul de preamărire al Preasfintei Treimi	115
2.5 OFICIUL FINAL AL LITURGHIEI CUVÂNTULUI	119
2.5.1 Ectenia întreită	119
2.5.2 Ectenia și rugăciunea pentru catehumeni	120
CONCLUZII	124

PARTEA A III-A

SFÂNȚA ȘI DUMNEZEIASCA EVANGHELIE (LECȚIONARUL BIZANTIN) INDIVIDUALIZARE ȘI STANDARDIZARE

3. ORIGINEA ȘI DEZVOLTAREA LECȚIONARULUI BIZANTIN – PARTICULARITĂȚI	128
3.1 EVOLUȚIA LECȚIONARULUI CONSTANTINOPOLITAN	132
3.1.1 Surse documentare bizantine.....	132
3.1.2 Indicii ale unui lecționar timpuriu în sec. IV.....	133
3.1.3 Influența liturgică a Antiohiei	135
3.1.4 Sistemul liturgic de la Constantinopol	141
3.1.5 Referințe patristice cu privire la evoluția lecționarului în secolele V și VI.....	145
3.2 LECȚIONARUL IERUSALIMITEAN (HAGIOPOLIT).....	160
3.2.1 Surse documentare	160
3.2.2 Situația liturgică de la Ierusalim în sec. IV	164
3.3 FUZIUNEA BIZANTINO-IERUSALIMITEANĂ	176
3.3.1 Particularități și similarități ale celor două tradiții	176
3.3.2 Contextul istoric al dezvoltării celor două tradiții	178
3.3.3 Bizantinizarea tradiției Ierusalimitene (Hagiopolite)	181
3.3.4 Factori ai bizantinizării lecționarului Ierusalimitean (Hagiopolit)	182
3.3.5 Structura pericopelor din cursul anului bisericesc în tradiția Hagiopolită și în cea bizantină – Tablou comparativ	189
3.3.6 Influența bizantină în stabilirea sărbătorilor cu dată fixă	224
EXCURS: LIMITE ȘI PRECAUȚII ÎN UTILIZAREA MANUSCRISELOR.....	231
3.4 RÂNDUIALA ACTUALĂ A PERICOPELOR EVANGHELICE	236
3.4.1 MODUL DE CITIRE A EVANGHELIEI ÎN STRUCTURA CICLULUI MOBIL	237
STUDIU DE CAZ: EVANGHELIA ȘI IMNOGRAFIA TRIODULUI	250
3.4.2 CITIREA EVANGHELIEI LA SĂRBĂTORILE CU DATĂ FIXĂ	283
CONCLUZII	286

PARTEA A IV-A

LEGĂTURA DINTRE CUVÂNT ȘI TAINĂ ÎN SFÂNȚA LITURGHIE

4. REALISM ȘI SIMBOLISM. RAȚIUNILE TAINICE ALE ACTELOR RITUALE CARE SE SĂVÂRȘESC ÎN CADRUL LITURGHIEI CUVÂNTULUI	288
4.1 EVOLUȚIA INTERPRETĂRILOR MISTAGOGICE	288
4.1.1 Dionisie Areopagitul	289
4.1.2 Sfântul Maxim Mărturisitorul (579-662).....	291
4.1.3 Sfântul Gherman Arhiepiscopul Constantinopolului (634-733 sau 742)	295
4.1.4 Sfântul Nicolae Cabasila	299
4.1.5 Sfântul Simeon al Tesalonicului.....	302
4.1.6 Alexander Schmemmann	304
4.1.7 Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae	309
4.2 MISTAGOGIA LITURGHIEI CUVÂNTULUI. FIDELITATE FAȚĂ DE TRADIȚIA PATRISTICĂ ȘI ACCENTELE INTERPRETĂRILOR CONTEMPORANE.....	314
4.2.1 Pregătirea pentru Sfânta Liturghie și binecuvântarea mare.....	315

4.2.2	Ectenia mare, ecteniile mici și rugăciunile antifoanelor.....	321
4.2.3	Antifoanele.....	324
4.2.4	Vohodul mic.....	327
4.2.5	Trisaghionul	331
4.2.6	Lecturile biblice.....	333
4.3	FUNCȚIA SACRAMENTALĂ A CUVÂNTULUI.....	338
	CONCLUZII	344
	BIBLIOGRAFIE.....	354

CUVÂNTUL ȘI TAINA ÎN LITURGHIA ORTODOXĂ

REZUMAT

Cuvinte cheie:

Liturghie, Cuvânt, Euharistie, Evanghelie, catehumeni, ectenie, antifoane, Trisaghion, prochimien, apostol, pericope, predică, taină, lecționar, bizantin, imnografie, simbol, sacrament, tradiție, liturgic, mistagogie.

Sfânta Liturghie este *Taina* Noului Legământ prin care este actualizată jertfa de pe Cruce a Mântuitorului Iisus Hristos cu scopul de a fi împărtășită credincioșilor, prin puterea și lucrarea Sfântului Duh. Părintele Stăniloae a descris Liturghia ca fiind un *urcuș* pe care umanitatea îl face spre ambianța de comuniune a Preasfintei Treimi și o pregustare a Împărăției cerurilor sau *arvună* a Împărăției. În această Taină duhovnicească umanitatea se umple *de viața infinită a comuniunii Sfintei Treimi*¹. Dar Sfânta Liturghie este și *Epifanie*, adică descoperire a prezenței lui Dumnezeu în chip deosebit prin actele sacramentale. Ea este Evanghelia mereu actualizată, o descoperire progresivă, o ridicare din treaptă în treaptă spre o înțelegere tot mai profundă a misterului dumnezeiesc până la deplina comuniune realizată prin împărtășirea cu Trupul și Sângele Domnului Iisus Hristos. Dar până la comuniunea deplină realizată prin Euharistie credincioșii experimentează o serie de multe alte *Epifanii* descoperite prin actele sacramentale. Este descoperită mai întâi Treimea prin binecuvântarea de la începutul Sfintei Liturghii, când este proclamată Împărăția, ca țintă finală și ultim scopul al mântuirii. Mai apoi prin Psalmi, cântări și rugăciuni se poate sesiza timpul și vremea dinainte de începutul propovăduirii lui Hristos, timpul profeților. Prin vohodul cu Evanghelia, pe care este întipărită icoana Învierii, se arată că revelația desăvârșită și timpul propovăduirii s-au apropiat, iar prin citirea Evangheliei pot fi auzite însuși cuvintele Domnului. Prin cuvântul Evangheliei Domnul pătrunde în ființa celor cărora Se adresează și îi cheamă spre comuniunea desăvârșită a Preasfintei Treimi, făcându-se cunoscută și simțită dragostea Lui către ei, iar acest lucru determină un răspuns din partea lor, care se concretizează în rugăciune. Mai apoi, prin toate cele care se săvârșesc se face amintire de jertfa Răscumpărătoare împlinită de către Mântuitorul Hristos pentru mântuirea noastră și de ridicarea noastră la demnitatea de *fii* ai Tatălui și moștenitori ai Împărăției.

¹ Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, *Spiritualitate și comuniune în Liturghia Ortodoxă*, ediția a II-a, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2004, p. 14.

Această înlănțuire unitară reflectă legătura indisociabilă dintre *Evangelhie* și *Jertfă*. Între acestea există un raport de complementaritate, pentru că jertfa Mântuitorului Iisus Hristos se întemeiază pe *Evangelhie*, iar *Evangelhia* este cea care susține și fundamentează *Jertfa*. Interdependența dintre *Cuvânt* și *Taină* face ca întreaga ființă a Bisericii să fie o permanentă actualizare și întrupare a *Cuvântului*. *Cuvântul* și *Taina* nu pot fi dissociate, iar acest lucru a fost afirmat categoric de către părintele Schmemmann: „*Cuvântul* consideră *Taina* ca fiind împlinirea Sa, căci în *Taină* Hristos *Cuvântul* devine viața noastră. *Cuvântul* adună Biserica pentru a se întrupa în ea. Prin ruperea *Cuvântului* de *Taină*, *Taina* este amenințată să fie înțeleasă ca magie, iar *cuvântul* fără *Taină* e amenințat să fie redus la doctrină².

S-a reclamat de mai multe ori că rânduielile liturgice ale Bisericii Ortodoxe sunt arhaice și ar fi nevoie de o actualizare constantă a lor pentru a fi adaptate zilelor noastre, dar părintele Schmemmann a evidențiat că nu cultul și rânduielile lui vechi sunt responsabile pentru limitările și impactul scăzut al acestora, ci perversiunea conștiinței creștine față de receptarea și înțelegerea lor reală. Conținutul cultului nu a fost schimbat sau înlocuit, ci numai experiența și înțelegerea acestuia. În acest context disocierea *Tainei* de *Cuvânt* și reducerea *Tainei* la un set de valori exterioare menită să *sfințească viața* într-o formă mai degrabă juridică decât ecleziologică, constituie adevărata mutilare a sensului ei real. Conform tradiției creștine *Taina* este tocmai împlinirea *Cuvântului*, dar în același timp este și temelia interpretării *Cuvântului*, ca *izvor* și *criteriu* al Teologiei înseși. Această înțelegere autentică a raportului dintre *Cuvânt* și *Taină* a suferit însă o perversiune. *Cuvântul* și *Taina* au fost interpretate ca două entități separate și autosuficiente prin ele însele, iar acest lucru a dus la o secularizare a *Tainei*, care a fost înțeleasă ca un act al sfințirii personale, iar *Cuvântul* ca o simplă modalitate de transmitere a unor criterii pe baza cărora se obțin „efectele” harului.

Motivarea alegerii temei

Temeiul și rațiunea așezării Liturghiei *Cuvântului* ca fundament introductiv al Liturghiei Euharistice reprezintă o temă care nu a fost complet aprofundată și suficient clarificată, iar dezbaterile cu privire la acest subiect sunt departe de a fi încheiate. Analiza destul de recentă a părintelui Alexander Schmemmann a arătat că raporturile dintre *Cuvânt* și *Taină* au devenit din ce în ce mai străine de duhul autentic al Bisericii vechi, iar din acest motiv o reîntoarcere la părinți și la duhul viu al tradiției primare este mai mult decât necesară.

Complementaritatea dintre *Cuvânt* și *Taină* tinde să fie abstractizată, iar în cele din urmă redusă principiului cauză-efect. Accentuarea repetată a dimensiunii didactice a *Cuvântului*, pe

² Alexander Schmemmann, *Euharistia Taina Împărăției*, trad. Pr. Boris Răduleanu, Editura Sophia, București, p. 84.

de o parte, și a celei sacramentale a Euharistiei, pe de altă parte, produce o separație între cele două și implicit o schimbare de paradigmă, iar asocierea celor două devine mai degrabă ornamentală decât ontologică. Ele nu mai sunt privite ca părți ale aceluiași întreg ci secțiuni autonome care îndeplinesc funcții diferite. Cuvântul este redus cadrului didactic, iar Euharistia celui sfințitor. Dar conform tradiției creștine rolul Cuvântului nu se limitează numai la sursele sale pedagogice, ci poartă în sine și o dimensiune sacramentală, la fel cum Euharistia nu are doar scopul de „a sfinți” pe credincioși, ci mai ales pe acela de a realiza unitatea Bisericii. Și una și alta sunt lucrări ale Duhului Sfânt prin care se comunică iubirea Preasfintei Treimi și fac pe om părtaș misterului dumnezeiesc în modul cel mai intim cu putință. Această lucrare este una graduală, potrivită capacității umane de asimilare. Prin cuvânt simțurile umane sunt pregătite pentru această înălțare continuă pe care o presupune Sfânta Liturghie, iar prin împărtășire se realizează deplina împlinire a Trupului lui Hristos Cel răstignit și Înviat, adică Biserica.

Raporturile dintre Cuvânt și Taină au fost adesea greșit interpretate, iar din acest motiv o actualizare constantă a înțeleșurilor autentice care au caracterizat tradiția veche a Bisericii este imperativă pentru păstrarea nealterată a principiilor originare care au modelat parcursul liturgic al primilor creștini. Sfânta Liturghie a fost definitivată cu aproape o mie de ani în urmă, după un îndelungat proces de standardizare și unificare, dar înțeleșurile profunde care sunt ascunse în complexitatea ei au fost adesea reduse unor principii inferioare față de dimensiunile lor reale.

Actualitatea temei

În viziunea părintelui Schmemmann Liturghia Cuvântului a fost interpretată ca un *inceput necesar* al slujirii Euharistice și într-adevăr nu se poate concepe astăzi ca Sfânta Liturghie să fie săvârșită fără a fi prefațată de Liturghia Cuvântului, dar în realitate, această secțiune a Sfintei Liturghii a fost prea des subapreciată și destul de superficial analizată în manualele de specialitate. Accentul teologiei moderne s-a concentrat în special pe Euharistie, ca țintă și scop final al Liturghiei. Pentru realizarea acestei lucrări tainice Liturghia Cuvântului a fost socotită adesea ca o pregătire „didactică” pentru Euharistie, dar dimensiunea ei ecleziologică și chiar sacramentală a fost prea simplu trecută din vedere.

Lecturile biblice constituie nucleul Liturghiei Cuvântului dar toate celelalte componente care s-au pliat peste acest nucleu formează împreună o succesiune de revelații epifanice care au rolul de a înălța pe credincioși către ospățul Euharistic și de a realiza unitatea de taină a încorporării tuturor în Trupul lui Hristos. Prin fiecare act liturgic se manifestă harul Duhului

Sfânt care unește și înalță umanitatea spre înțelegerea misterului divin, iar credincioșii se sfințesc gradual prin împărtășirea din iubirea nesfârșită și inepuizabilă a Sfintei Treimi.

Părintele Schmemmann a propus o revenire la vechea gândire specifică tradiției Bisericii, în care relația dintre Cuvânt și Taină era una conciliantă, complementară și vie. Dacă aceste raporturi sunt cele care au caracterizat practica veche, atunci este oportună o revizuire a poziției actuale față de relația dintre Cuvânt și Taină, iar prezenta disertație își dovedește utilitatea.

Obiectivele cercetării

În definițiile teologice actuale Taina Cuvântului este inseparabil legată de Taina Sfintei Euharistii. Ea îndeplinește un rol pregătitor, prin *cuvânt* și *rugăciune*, pentru slujirea Euharistică, dar implicațiile acestui oficiu sunt mai profunde decât această descriere sumară, iar obiectivele acestei lucrări sunt îndreptate către clarificarea unora dintre acestea:

O1. Să identifice relevanța Cuvântului în slujirea Bisericii din punct de vedere didactic, ecleziologic și sacramental.

O2. Să arate dacă a existat dintotdeauna o legătura intrinsecă între *Cuvânt* și *Taină* și modul de evoluție a raporturilor dintre cele două.

O3. Să demonstreze dacă într-adevăr „Liturgia Cuvântului” este un *început necesar* al Sfintei Liturghii Euharistice și rolul acesteia în realizarea unității Bisericii.

O4. Să identifice logica și pedagogia pericopelor biblice din timpul anului liturgic și modul în care acestea contribuie la pregătirea duhovnicească a credincioșilor.

O5. Să evidențieze actualitatea sensurilor mistagogice ale Liturghiei Cuvântului ca rațiuni ascunse ale actelor sacramentale.

Metodologie

În elaborarea prezentei disertații au fost utilizate mai multe metode de cercetare. Prima dintre ele a fost cea istorică. Această metodă de cercetare a facilitat expunerea amănunțită a subiectelor care au făcut obiectul lucrării de față după cele mai noi investigații în domeniu ale unor cercetători consacrați, care și-au dovedit relevanța și au trecut proba timpului. Identificarea particularităților istorice, care au generat modificări ale ritualului Liturghiei Cuvântului, este esențială pentru înțelegerea și receptarea ei actuală, iar în acest sens o incursiune istorică reprezintă cheia soluționării acestui deziderat.

Cea de-a doua metodă utilizată în cercetarea noastră a fost analiza comparativă. Această metodă a fost necesară pentru a identifica punctele comune și diferențele regionale cu privire la evoluția și standardizarea oficiilor specifice Liturghiei Cuvântului. Dar mai mult această

metodă de cercetare a fost utilizată în capitolul dedicat Sfintei Evanghelii. Analiza evoluției pericopelor s-a făcut în baza unor lecționare liturgice din regiuni diferite și s-au urmărit cu precădere evidențierea punctele comune, cu scopul de a identifica, dacă există, urmele unui prototip al lectionarului. Valoroase au fost și diferențele identificate în analiza acestor lecționare, pentru că pe baza lor s-au putut semna, ipotetic, rațiunile care au stat la baza selecției pericopelor.

Alte metode de cercetare utilizate în investigația noastră au fost cea analitică, sintetică și multidisciplinară (Istorică, Dogmatică și Spiritualitate). Prin metoda analitică s-a analizat, distinct, fiecare din părțile componente ale Liturghiei Cuvântului pentru identificarea originii și a importanței lor ca adaos sau nucleu al acestui oficiu, iar metoda sintetică a fost utilizată pentru structurarea rezumativă a tuturor informațiilor resurselor documentelor liturgice utilizate, pentru a reda o imagine cât mai coerentă a evoluției și fundamentării Liturghiei Cuvântului ca parte integrantă a ritualului Euharistic. Pentru realizarea tuturor acestor deziderate a fost nevoie de o abordare multidisciplinară, pentru că studiul liturgic nu poate fi obiectul unei viziuni unilaterale. Sfânta Liturghie a fost instituită într-un timp anume, iar până la forma ei actuală a cunoscut mai multe etape și a fost influențată de diverși factori. Aceste particularități poartă o puternică amprentă istorică. Apoi, semnificațiile actelor liturgice au un rol sacramental. Ele nu sunt simple gesturi rituale ci sunt semnele văzute ale unor realități nevăzute. Aceste lucruri au fost făcute cunoscute prin acele minți luminate de Duhul Sfânt care sunt sfinții bisericii. În sfârșit, formulele liturgice reflectă nu doar tradiția veche a Bisericii, ci și doctrina ei, pentru că toate rugăciunile și alcătuirile liturgice poartă o puternică încărcătură doctrinară.

STRUCTURA LUCRĂRII

Structura acestei disertații este organizată în patru părți, fiind urmărită evoluția, însemnătatea și implicațiile istorice și duhovnicești ale Liturghiei Cuvântului în raport cu Liturgia Euharistică.

PARTEA I: EVOLUȚIA LITURGHIEI CUVÂNTULUI ÎN PRIMELE TREI SECOLE ALE EPOCII CREȘTINE

Cultul creștin a fost socotit inițial o „sectă” a cultului iudaic, la fel ca una din celelalte multe secte care deja făceau parte din acest ansamblu. Individualizarea timpurie a creștinismului și universalitatea propovăduirii lui au atras ostilitatea iudeilor față de creștini, iar acest lucru a condus la separarea totală a cultului creștin de cel iudaic, care s-a realizat înainte de sfârșitul secolului I. Majoritatea liturghiștilor cred astăzi că individualizarea creștinismului s-

a realizat pe fondul cultului iudaic, care nu a fost abolit total, ci adaptat noilor condiții, în lumina Legământului celui Nou. După ce creștinii au fost respinși de către comunitățile iudaice aceștia s-au repliat în casele particulare ale unor creștini mai înstăriți unde era săvârșită *frângerea pâinii* despre care relatează scrierile neo-testamentare, ca element central și definitoriu al noii credințe. În aceste *adunări private* creștinii au transferat și o parte din cele ale cultului Legii Vechi, între care s-au aflat citirea și explicarea Sfintei Scripturi. Ulterior, acest oficiu al Cuvântului a devenit parte introductivă și un *început necesar* al lucrării Euharistice, iar din combinarea celor două a rezultat structura unică și unitară a Sfintei Liturghii actuale. Cuvântul a devenit fundamentul pe care se realizează Taina, iar Taina a devenit lucrarea care se împlinește ca realizare deplină a Cuvântului.

Toate aceste detalii au impus o retrospectivă asupra originii Liturghiei Cuvântului, iar această temă a reprezentat subiectul primului subcapitol din partea întâi a prezentei lucrări. Pentru că oficiul Cuvântului este socotit un împrumut din ritualul sinagoga iudaic, a fost nevoie să se analizeze în ce măsură citirea Sfintei Scripturi a fost definitorie pentru exercitarea devoțiunii religioase a evreilor pentru a se putea înțelege și dimensiunea ei creștină. Este cunoscut faptul că sinagoga este principala instituție iudaică destinată studiului și aprofundării Scripturii, iar din acest motiv primul obiectiv al prezentei lucrări s-a concentrat pe identificarea implicațiilor sinagogii în conștiința poporului evreu. S-a pornit de la istoria acestui edificiu și s-au analizat funcțiile pe care sinagoga le-a îndeplinit de-a lungul timpului. Dintre acestea toate două dintre ele apar ca funcții principalele, sinagoga fiind deopotrivă: a) școală și casă de rugăciune și b) sediu al activităților publice, reunind instrumentalitatea pentru toate aspectele comune ale vieții societății iudaice. Închinarea și studiul au fost considerate egale ca importanță în conștiința poporului evreu, iar sinagoga era menită să suplinească această dublă cerință a devoțiunii religioase. Cu toate acestea sinagogii nu i-a fost conferită vreodată o titulatură sacramentală, nici măcar după distrugerea Templului din Ierusalim, deși după acest moment a preluat o parte din funcțiile liturgice ale Templului³.

A fost acordată o atenție deosebită și arhitecturii sinagoga care în anumite privințe se aseamănă bisericilor creștine de mai târziu, prin poziționarea altarului, a *bemei* din mijlocul congregației și a configurației celorlalte elementelor care o alcătuiesc⁴. Atenția a fost focalizată și către personalul rânduit să deservească nevoile unei sinagogi, evidențiindu-se legături

³ Rachel Hachlili, *The Origin of the Synagogue: a re-assessment*, în „Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman period”, vol. 28, by Brill, nr. 1/1997, p. 46.

⁴ Shaye J.D. Cohen, „The Temple and the Synagogue”, în William Horbury, W.D. Davies, and J. Sturdy, *The Cambridge History of Judaism – The Early Roman Period*, vol. 3, Cambridge University Press, 1999, pp. 298-325.

paralele între oficiul liturgic al sinagogii din timpul Mântuitorului și unele particularități similare din rânduiala creștină. Evaluarea influențelor iudaice ca fundal al dezvoltării tradiției creștine s-a concentrat pe analiza oficiului liturgic din Sabat. În tradiția iudaică lecturile biblice au fost introduse inițial la sărbători, iar mai apoi au fost extinse pentru fiecare Sabat⁵. În afara sărbătorilor însă, nu sunt alte indicii cu privire la conținutul lecturilor rânduite pentru zilele de Sabat și nici nu se poate stabili dacă a existat o regulă general valabilă pentru aceste lecturi. Din acest motiv, o anchetă asupra sistemului de lecturi împrumutat de creștini din iudaism este practic imposibilă. Cert este însă faptul că studiul Scripturii a fost interpretat diferit de către iudei, iar acest lucru a dus la apariția unor partide religioase între care cele mai populare au fost: fariseii, saducheii, esenienii, învățătorii de Lege și cărturarii, zeloții și samaritenii.

Următorul subcapitol al primei părți a fost orientate către particularitățile Liturghiei din vremea și de după timpul Apostolilor. S-a evidențiat perioada de scurtă durată a coabitării cultice dintre creștini și iudei și modul în care creștinii au fost nevoiți să se replieze cultic în adunări proprii ca urmare a animozităților cu iudeii. Unii cercetători au considerat că importul *oficiului cuvântului* din ritualul sinagogal în sinaxele creștinilor a avut la bază o motivație de natură practică, pentru ca iudeo-creștinii să nu mai fie nevoiți să participe și la adunarea de la sinagogă și la cea privată a creștinilor⁶. Oricare ar fi fost motivele este cert că noile condiții cultice au favorizat împrumuturi din ritualului iudaic dar pentru creștini aceste împrumuturi au avut cu totul alte conotații. Oficiul Cuvântului preluat din tradiția iudaică nu mai era socotit un timp al așteptării celor făgăduite, ci un timp al împlinirii și desăvârșirii acestor profeții în Iisus Hristos și din acest motiv Legea Veche era relevantă și pentru creștinii proveniți dintre neamuri. Curând însă, în componența acestui oficiu au intrat și scrierile neo-testamentare, concomitent cu apariția lor, ca o mărturie clară a certitudinii împlinirii făgăduințelor, relatată de unii martori oculari, prezenți la aceste evenimente.

Principalele documente sub lupa cărora au fost identificate aceste particularități și raporturile dintre *Cuvânt* și *Euharistie* sunt scrierile Noului Testament și alte documente vechi din secolul I, dintre care amintim: *Învățătura celor 12 apostoli*, *Omilia numită a doua Epistolă către Corinteni a Sfântului Apostol Clement* și *Epistola zisă a lui Barnaba*. Toate acestea însă, nu sunt documente liturgice, și prin urmare informațiile cu privire la forma și structura ritualului sunt doar sporadice, dar chiar și în aceste condiții, o legătură strânsă între *Cuvânt* și *Taină* poate fi identificată încă din cele mai vechi timpuri.

⁵ Adolf Büchler, *The Reading of the Law and Prophets in a Triennial Cycle II*, în „The Jewish Quarterly Review”, vol. 5, nr. 3/April-1893, pp. 423-432.

⁶ Paul F. Bradshaw, *Early Christian Worship – A Basic Introduction to Ideas and Practice*, Second Edition, Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 2010, p. 47.

În ultima secțiune din prima parte a acestei disertații sunt prezentate condițiile exprimării cultice a creștinilor într-un mediu ostil și ilicit, specific perioadei primelor trei secole creștine. Contextul generat de persecuțiile venite din partea autorităților romane⁷, dar nu numai, a fost în general potrivnic creșterii organice și sistematice a creștinismului. Din acest motiv, secolul al II-lea a fost caracterizat de savanți mai degrabă ca un secol al supraviețuirii decât al expansiunii și dezvoltării. Abia din secolul al III-lea se poate vorbi de o maturizare a creștinismului, pe fondul unor *răgazuri* ale persecuțiilor, care au permis creștinilor să se replieze și să se adapteze acestor condiții dificile.

Din puținele documente creștine ale primelor trei veacuri se poate creiona sumar structura rânduiei cultice a Liturghiei creștine. În *Apologia I* a Sfântul Iustin Martirul și Filozoful, Sfânta Liturghie este prezentată ca un oficiu format din două părți, la fel ca în practica actuală, prima parte fiind dedicată Cuvântului iar cea de-a doua ritualului Euharistic. Legătura dintre Cuvânt și Euharistie este sugerată și în scrierile altor autori creștini, ca: Sfântul Ciprian, Clement Alexandrinul, Teofil al Antiohiei, Atenagora Atenianul, Tertulian și Origen, dar nu la fel de direct precum în *Apologia* Sfântului Iustin Martirul și Filozoful.

PARTEA A II-A: LITURGHIA CATEHUMENILOR (SAU A CUVÂNTULUI) ÎN TIMPUL EREI BIZANTINE

Partea a doua a acestei disertații este dedicată istoriei și evoluției Liturghiei Cuvântului în timpul erei bizantine, până la forma ei actuală. Această secțiune se concentrează pe sistemul lecturilor biblice care constituie nucleul original al Liturghiei Cuvântului în jurul căruia s-au adăugat toate celelalte componente ale structurii actuale. Vechiul oficiu al Cuvântului era diferit față de cel actual întrucât din sistemul lecturilor biblice de la Liturghie făceau parte și lecturile din Vechiul Testament. O reconstrucție a lecturilor Vechiului Testament stabilită pentru uzul liturgic nu este posibilă deoarece nu s-au putut identifica urmele vreunui lecionar de acest tip. De asemenea, nu există indicii asupra cărților anume din care erau alese pericopele, ordinea sau întinderea lor. Cel mai adesea aceste aspecte erau lăsate în voia episcopului.

Un alt element vital dispărut din oficiul lecturilor sunt Psalmii, din a căror sistem elaborat de execuție a mai supraviețuit doar prochimenul⁸ care este așezat ca preambul al citirii din Apostol și uneori un prochimen este așezat și la finalul Apostolului. Apostolul a fost stabilit întotdeauna înaintea Evangheliei, iar Evanghelia, așezată la final ca o încununare a acestui

⁷ Coord. Pr. Prof. Dr. Viorel Ioniță, *Istoria Bisericii Universale*, vol. I, ediția a II-a revizuită, Basilica, București, 2021, pp. 106-146.

⁸ Juan Mateos, *Celebrarea Cuvântului în Liturghia Bizantină*, trad. și note Cezar Login, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2007, pp. 1-12.

oficiu, a devenit partea centrală a sistemului lecturilor. Importanța ei a fost evidențiată prin poziția de „drepti” a clericilor și a credincioșilor atât la arătarea cât și la citirea ei, dar și prin faptul că a fost citită întotdeauna de către o persoană consacrată slujirii (un cleric). Încununarea oficiului Cuvântului era marcată prin expunerea prediciei care făcea legătura între Cuvântul proclamat prin citire, invocat prin rugăciune și consumat prin împărțășire.

Adăugarea celorlalte elemente care alcătuiesc astăzi Liturghia Cuvântului s-a făcut etapizat. Inițial Liturghia începea cu venirea episcopului în biserică după care începeau îndată lecturile biblice. Această structură elementară a fost mai apoi solemnizată prin aducerea Evangheliei din schevofilachion, iar astăzi această notă solemnă a aducerii Evangheliei este reținută de practica actuală printr-o mișcare procesională numită *vohodul mic*. Un alt element care a fost adăugat în structura Liturghiei Cuvântului au fost antifoanele. Oficiul Antifoanelor a fost inițial un serviciu utilizat la Liturghiile procesionale, la fel ca și imnul Trisaghion. Ulterior antifoanele au fost așezate ca parte introductivă a Liturghiei ca să umple golul de așteptare a episcopului după ce sinaxa se forma în biserică. În cele din urmă acest oficiu a devenit parte integrantă a Liturghiei Cuvântului după ce Liturghiile arhieresti au devenit mai rare, la fel ca și Trisaghionul, care pentru o bună perioadă de timp a fost imnul intrării în Biserică. Ectenia mare, care inițial a fost așezată înainte de Trisaghion, a fost mutată la locul ei actual abia în secolul XIII, iar binecuvântarea mare cu care începe astăzi Sfânta Liturghie este un adaos introdus cândva între secolele X-XIII și reprezintă practica unei tradiții locale care s-a generalizat. Rugăciunile pentru catehumeni și concedierea acestora marchează finalul Liturghiei Cuvântului, dar reținerea lor în practica actuală nu mai are o utilitate reală, fiind mai degrabă un vestigiu al unei tradiții foarte complexe din perioada de glorie a catehumenatului.

PARTEA A III-A: SFÂNTA ȘI DUMNEZEIASCA EVANGHELIE (LECȚIONARUL BIZANTIN) INDIVIDUALIZARE ȘI STANDARDIZARE

Data fiind importanța și centralitatea Evangheliei în sistemul lecturilor biblice a Sfintei Liturghii, partea a III-lea a prezentei disertații a fost dedicată acestei cărți liturgice. Primul subcapitol s-a concentrat pe identificarea principalelor particularități legate de citirea și interpretarea Evangheliei în perioada de început, de după edictul lui Constantin, care este de fapt o etapă intermediară a separării Evangheliei de Biblie. Începând cu această perioadă, marcată încă de varietate și diversitate, se pun bazele standardizării și uniformității pericopelor biblice întrebuințate în uzul liturgic, cu toate că numărul, lungimea și conținutul pericopelor Evanghelice erau lăsate în voia episcopului. Se crede însă că alegerea pericopelor a fost condiționată și de alți factori:

- a) selecție conformă cu evenimentul celebrat;
- b) lecturi continue;
- c) selecții tematice (determinate de intențiile prediciei episcopului).

Următoarea țintă propusă a fost identificarea unui presupus lectionar bizantin primitiv, pe baza corpusului imens al predicilor Sfântului Ioan Gură de Aur dar și a altor predicatori din acele vremuri. Pentru îndeplinirea acestui deziderat a fost analizată mai întâi activitatea omiletică a Sfântului Ioan Gură de Aur de la Antiohia, unde fusese preot înainte de a deveni arhiepiscop al Constantinopolului, pe baza unor predici care au putut fi datate exact de către Frans van de Paverd și Wendy Mayer. Din informațiile furnizate de Sfântul Ioan Gură de Aur s-a constatat că în sezonul Pascal (Paști-Rusalii) se citea Evanghelia de la Ioan și Faptele Apostolilor, cu excepția Praznicului Înălțării Domnului când se citea *Lc 24, 36*⁹. În cealaltă perioadă a anului toate indiciile trimit spre citiri din Evanghelia după Matei, care se citea aproape pe tot parcursul anului bisericesc, inclusiv la Praznicele Nașterii și Botezului Domnului. Din sistemul omiletic al Sfântului Ioan Gură de Aur lipsesc în totalitate referințe cu privire la Evanghelia după Marcu și doar sporadic se fac referințe la evenimente descrise în Evanghelia după Luca, care par mai degrabă a servi scopului de a oferi o imagine cât mai clară asupra unui subiect decât a citirii lor efective la Sfânta Liturghie¹⁰. Probabil că după ce a fost înscăunat patriarh al Constantinopolului Sfântul Ioan Gură de Aur a dus cu el o parte din tradițiile liturgice ale Antiohiei, între care și cele legate de sistemul pericopelor biblice, dată fiind cunoscuta influență pe care Antiohia a exercitat-o constant asupra Constantinopolului.

Din aceeași perioadă ne-au rămas omiliile Sfântului Grigorie de Nazianz, rostite în timpul scurtei sale arhipăstoriri ca patriarh al Constantinopolului (379-381), care completează și confirmă existența unor rânduieli stabile cu privire la lectionar. Omiliile Sfântului Grigorie atestă cu claritate că pericopele sistemului actual al lectionarului au fost utilizate în practica veche, iar prelucrările lor ulterioare s-au conformat evoluției calendarului conturată fie pe cronologia biblică fie pe logica duhovnicească.

O altă serie de omilii analizate au fost cele ale Sfântului Ioan Gură de Aur din timpul arhipăstoririi ca patriarh al Constantinopolului și cele ale lui Severian de Gabala (care a ținut locul Sfântului Ioan Gură de Aur pentru o scurtă perioadă în anul 401, când Sfântul Ioan a fost plecat în Asia Minor). Între omiliile celor doi se pot observa unele similitudini, ceea ce atestă

⁹ Gary Philippe Rackza, *The Lectionary at the time of Saint John Chrysostom*, Notre Dame, Indiana, 2015, p. 226.

¹⁰ Robert Carter, *The Antiochene Biblical Canon 400 AD*, în „*Orientalia Christiana Periodica*”, vol. 72, 2/2006, Roma, pp. 417-431.

că o anumită rânduială a sistemului lecturilor ar fi putut fi stabilită, dar în aceeași măsură, diferențele ar putea sugera contrariul.

Pentru secolele următoare sunt relevante predicile unor alți autori patristici ca: Proclu al Constantinopolului, Sever al Antiohiei și ale unui oarecare Leonțiu presbiter de parohie din Constantinopol, dar și condacele atribuite Sfântului Roman Melodul. Toate acestea arată o îmbogățire considerabilă a calendarului, iar comparația pericopelor identificate în omiliile lor cu cele indicate de Tipiconul Marii Biserici de la Constantinopol (sec. X) arată fie corespondențe de conținut, fie potriviri exacte atât a pericopei cât și a zilei pentru care au fost rânduite. Ineditul acestor omilii rezultă din atenția deosebită care este acordată Evangheliei după Luca. Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul și Buna Vestire, în relatarea Evanghelistului Luca, au fost așezate în cele două duminici premergătoare Praznicului Nașterii Domnului pentru a se accentua cronologia biblică, idee care se va dezvolta și mai mult în următoarea perioadă. Același lucru este vizibil la Praznicul Învierii Domnului, care a atras la rândul său o serie de alte sărbători: Duminica Floriilor, Săptămâna Pătimirilor, Duminica Tomii, Înălțarea și Pogorârea Duhului Sfânt, care sunt legate tot de cronologia biblică. Toate celelalte indicii par să sugereze tendința lecturii continue în practica capitalei bizantine după următoarea așezare: Evanghelia de la Ioan în perioada Paști-Rusalii, Evanghelia de la Matei de la Rusalii până în apropierea Praznicului Nașterii Domnului și Evanghelia de la Luca în cealaltă perioadă rămasă, lipsind în continuare referințe ale Evangheliei după Marcu.

A fost nevoie mai apoi de analizarea particularităților care au contribuit la formarea și evoluția lectionarului Ierusalimitean, despre care se știe că a avut o influență aparte asupra evoluției și definitivării lectionarului bizantin. Au fost descrise mai întâi sursele utilizate pentru realizarea acestui demers iar mai apoi a fost făcută o scurtă radiografie a situației liturgice de la Ierusalimul secolului IV, pe baza informațiilor oferite de notițele de călătoriei ale peregrinei Egeria. Pe baza informațiilor furnizate de Lectionarul Armean au putut fi identificate cu mare precizie și pericopele care se citeau în acea vreme în majoritatea zilelor și locurilor pe care Egeria le menționează. Ca o notă distinctă, majoritatea acestor pericope au fost armonizate cu timpul sau locul celebrării, datorită privilegiului oferit de configurația topografică a Orașului Sfânt.

Analiza tabelor care redau pericopele scripturistice folosite la Ierusalim, furnizate de Lectionarul Armean, arată o selecție variată și nu pare a ține cont de *lectio continua* specifică practicii de la Constantinopol, ci accentul cade exclusiv pe armonizarea lecturii cu locul sau timpul celebrat. În unele puncte ale sărbătorilor tradiționale, pericopele coincid cu ale

Tipiconului Marii Biserici de la Constantinopol (sec. X), dar așezarea celorlalte selecții ale pericopelor este cu totul diferită.

Un alt subcapitol a avut drept obiectiv să identifice momentele importante ale fuziunii lectionarului bizantin cu cel Ierusalimitean. Întâi au fost analizate similitudinile și diferențele cadrului istoric al dezvoltării celor două tradiții iar mai apoi au fost sesizate raporturile de influență pe care cele două tradiții le-au exercitat una asupra alteia. Dacă la început influențele liturgice ale Ierusalimului asupra Constantinopol au fost mai proeminente, din prima jumătate a secolului VII influențele au devenit reciproce, iar în cele din urmă, de pe la începutul secolului XI, influența Constantinopolului asupra Ierusalimului a devenit dominantă¹¹. Evoluția lectionarului de la Constantinopol a fost destul de uniformă, fiind nu neapărat o creație originală, ci mai degrabă rezultatul unei tradiții conservatoare¹², spre deosebire de tradiția mai variată a lectionarului de la Ierusalim¹³, care reflectă profunde transformări de tranziție culturală, socială și politică, dar mai ales liturgică, din timpul stăpânirii musulmane¹⁴. Slăbirea tradiției Hagiopolite, hegemonia tradiției de Constantinopol, influența monastică și reformele studiate au fost printre principalii factori determinanți ai „bizantinizării” tradiției Hagiopolite rezultată în urma sintezei bizantine. În cele din urmă și lectionarele de la Ierusalim au preluat tradiția Constantinopolitană, iar acest lucru a fost evidențiat printr-o analiză comparativă a unor manuscrise Ierusalimitene (Hagiopolite) cu Tipiconul Marii Biserici de la Constantinopol.

Spre deosebire de lectionarele Ierusalimitene care încep cu Praznicul Nașterii Domnului sau al Botezului Domnului, tradiția bizantină începe cu Praznicul Învierii, iar prologul ioaneic, stabilit pentru Liturghia din noaptea Sfințelor Paști, marchează debutul *lectio continua* al Evangheliei după Ioan până la Rusalii. Evanghelia după Ioan este rânduită și în lectionarele Hagiopolite pentru această perioadă, dar în marea lor majoritate pericopele Hagiopolite nu coincid cu cele bizantine. Pentru perioada cuprinsă între Rusalii și Praznicul Înălțării Sfintei Cruci, cele două tradiții împărtășesc, de asemenea, pericope ale Evangheliei după Matei, dar așezarea lor este, în general, diferită, iar coincidențele par mai degrabă întâmplătoare. Evanghelia după Luca a fost stabilită de tradiția bizantină pentru perioada cuprinsă între Înălțarea Sfintei Cruci și până la începutul Postului Mare, spre deosebire de cea Ierusalimiteană care a stabilit pericope ale Evangheliei după Luca și pentru Postul Mare (timp pentru care tradiția bizantină a selectat pericope ale Evangheliei după Marcu).

¹¹ Robert Taft, *The Byzantine Rite: A Short History*, The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 1992, pp. 56-57.

¹² *Ibidem*, pp. 53-54.

¹³ Daniel Galadza, *Liturgy and Byzantinization in Jerusalem*, Oxford University Press, 2018, p. 66.

¹⁴ *Ibidem*, p. 104.

În subcapitolul care încheie partea a treia a acestei lucrări este analizată rațiunea așezării pericopelor din structura actuală a Evangheliei, care reflectă trei principii de selecție: pericope selective (pentru Praznicele Mari și unele sărbători), lecturi continue (pentru zilele obișnuite de peste săptămână), și pericope tipologice (pentru sărbătorile Maicii Domnului, ale Sfinților Apostoli și ale altor personalități biblice). Din punct de vedere structural Evanghelia este împărțită în două categorii: ciclul mobil și ciclul fix, care stabilesc, după criterii diferite, modul de citire al pericopelor. Din categoria ciclului mobil fac parte pericopele care încep de la Paști și continuă până în Sâmbăta Mare a anului următor. În cadrul acestui ciclu, Evangheliile se citesc în felul următor: Evanghelia de la Ioan se citește în perioada Paști-Rusalii, Evanghelia de la Matei se citește în perioada cuprinsă între Rusalii și Înălțarea Sfintei Cruci, Evanghelia de la Luca se citește de la Înălțarea Sfintei Cruci până la începutul Postului Mare, iar Evanghelia de la Marcu se citește în timpul Postului Mare. Pericopele Evanghelice citite în cadrul ciclului fix sunt selecții variate în general relevante evenimentului celebrat. La Praznicele Împărătești cu dată fixă: Nașterea Domnului (25 decembrie), Tăierea Împrejur a Domnului (1 ianuarie), Botezul Domnului (6 ianuarie), Întâmpinarea Domnului (2 februarie), Schimbarea la Față (6 august), pericopele Evanghelice au ca tematică evenimentele celebrate. Pentru sărbătorile Maicii Domnului, cu excepția Praznicului Bunei Vestiri, sunt stabilite aceleași pericope tipologice: *Lc* 1, 39-49 și 56 pentru utrenie și *Lc* 10, 38-42 – 11, 27-28 pentru Sfânta Liturghie. La Praznicul Sfintei Cruci sunt redată pericope care fac aluzie la Cruce sau la Răstignirea Mântuitorului Iisus Hristos, iar pentru celelalte sărbători au fost stabilite pericope Evanghelice mai mult sau mai puțin relevante evenimentului comemorat. În zilele obișnuite din cursul anului bisericesc pericopele sunt citite conform principiului lecturii continue. Există și o serie de sărbători care au fost așezate după o cronologie biblică exactă: Buna Vestire a fost așezată cu exact nouă luni înainte de Nașterea Domnului, iar Tăierea Împrejur a Domnului la opt zile după Nașterea Domnului. La patruzeci de zile de la Nașterea Domnului a fost stabilit Praznicul Întâmpinării Domnului, conform cu timpul indicat de Evanghelie. Tot în legătură cu aceste sărbători au fost stabilite și două dintre sărbătorile închinat Sfântului Ioan Botezătorul. Zămislirea lui a fost așezată cu șase luni înainte de Buna Vestire la 23 septembrie, iar sărbătoarea Nașterii Sfântului Ioan Botezătorul la nouă luni după zămislire, adică în 24 iunie.

În cadrul aceluiași subcapitol a fost inclus și un *Studiu de Caz* cu privire la relevanța pericopelor Evanghelice pentru structura imnografică a Triodului. Alcătuirea Triodului a fost în întregime inspirată de Scriptură. Tematicile pericopelor Evanghelice din duminicile premergătoare Postului Mare, cu excepția celei rânduite pentru Duminica Izgonirii lui Adam din Rai, reprezintă sursele de inspirație pentru creațiile imnografice ale acestor zile. Nu este

valabil același lucru în duminicile Postului Mare, când pericopele Evanghelice par să corespundă unei pregătiri prebaptismale, în timp ce innografia este inspirată de tema *pocăinței*. Fiecare duminică aparține unei succesiuni în care sunt descoperite progresiv dialectele duhovnicești ale Postului Mare, a căror țintă finală este Învierea. În Săptămâna Sfintelor Pătimiri, innografia și pericopele Evanghelice merg braț la braț, împletindu-se armonios, pentru a crea o atmosferă plină de încărcătura duhovnicească, întrucât tensiunea atinge maximum în această săptămână.

PARTEA A IV-A: LEGĂTURA DINTRE CUVÂNT ȘI TAINĂ ÎN SFÂNTA LITURGHIE

Pentru că Liturghia nu este doar ceea ce se vede și se aude, ci trimite spre înțelesuri mai profunde, accesibile numai ochilor minții, s-a considerat necesar ca ultimul capitol al prezentei lucrări să fie dedicat înțelesurilor adânci și ascunse care se descoperă prin Sfânta Liturghie, sesizate prin intermediul unor personalități duhovnicești din timpul erei bizantine și actualizate în scrierile neo-patristice moderne. S-au avut în vedere în acest sens scrierile unor autori mistagogici consacrați: Sfântul Dionisie Areopagitul, Sfântul Maxim Mărturisitorul, Sfântul Gherman al Constantinopolului, Sfântul Nicolae Cabasile și Sfântul Simeon al Tesalonicului. Fiecare dintre aceștia, au contribuit într-o bună măsură la o înțelegere superioară a Sfintei Liturghii arătând atât dimensiunile ei cosmice, cât și închipuirea ei ca icoană a iconomiei lui Dumnezeu realizată în istorie. Aceste viziuni mistagogice inedite au fost dublate de o viață duhovnicească pe măsură iar din acest motiv lucrările lor nu pot fi considerate închipuiri ale imaginației și nici tratate de filozofie pretențioase. Liturghia Cuvântului este o Epifanie succesivă a Împărăției cerești prin simboluri, acte rituale și rugăciuni, dar pentru a vedea dincolo de ceea ce se vede este nevoie de o prefacere a minții și purificare a gândurilor. Sfântul Maxim Mărturisitorul, vorbind despre caracterul epifanic al Sfintei Liturghii, spune că harul Duhului Sfânt „preface și schimbă pe fiecare dintre cei ce se află de față, rezidindu-l în chip dumnezeiesc, potrivit cu însușirile lui, și înălțându-l spre ceea ce se indică prin tainele ce se săvârșesc, chiar dacă acela nu simte, în cazul că e încă dintre copii în cele după Hristos și nu poate vedea în adâncul celor ce se petrec. El activează în acela harul mântuirii, indicat prin fiecare dintre dumnezeieștile simboluri ce se săvârșesc, conducându-l pe rând și după o ordine de la cele mai apropiate până la capătul final al tuturor”¹⁵. Cu alte cuvinte, prin simboluri nu se

¹⁵ Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Cosmosul și sufletul, chipuri ale Bisericii*, trad. Pr. Dumitru Stăniloae, în „Revista Teologică”, an. XXXIV (1944), nr. 7-8, p. 347.

vede semnul unei realități absente, ci este exprimată însăși această realitate¹⁶. Imaginea este ceea ce reprezintă, dar este exprimată într-un chip tainic, nu inaccesibil. Simbolul nu este niciodată despărțit de realitate, ci este realitatea însăși, dar într-o formă ascunsă.

Încă dinainte de începutul Sfintei Liturghii pot fi întrezărite unele înțelesuri tainice ale slujirii. Intrarea episcopului și a credincioșilor în Biserică a fost socotită de Sfântul Maxim închipuirea timpului Primei Parusii a Domnului și întoarcerea lumii dinspre păcat la virtute. Aceeași viziune se regăsește și în interpretarea Sfântului Simeon al Tesalonicului, potrivit căruia înveșmântarea arhiereului închipuie coborârea și *Înomenirea* Mântuitorului Hristos pentru lucrarea mântuitoare a Răscumpărării. Fiecare veșmânt al arhiereului semnifică un detaliu particular din cele ale Întrupării: stiharul: lumina și puritatea (dacă este alb) sau semnele Pătimirii (dacă este purpuriu); epitrahilul: harul dat de sus; brâul: tăria, cumișenia și curăția; epigonatul: biruința asupra morții și Învierea Mântuitorului; mâneculele: puterea lui Dumnezeu; sacosul: mantaua Pătimirii și harul proniator; omoforul: mântuirea și rechemarea oii pierdute și Răstignirea.

Binecuvântarea de la începutul Sfintei Liturghii este atât o doxologie cât și o proclamare a Împărăției. Ea este un *sfârșit*, potrivit părintelui Schmemmann, pentru că arată intrarea Bisericii în cer, la cina lui Hristos. De aceea începutul Sfintei Liturghii are o dublă valență. Pe de o parte este o coborâre a lui Hristos la *ai Săi* dar în același timp este o înălțare a Bisericii la cele spre care a fost chemată. Prin ectenia mare se arată că Bisericii îi este încredințată misiunea de a înălța rugăciuni pentru întreaga creație, fiind evidențiată dimensiunea cosmică a mântuirii. Părintele Stăniloae a evidențiat că prin Sfânta Liturghie suntem îndemnați să ne constituim într-un singur *eu multiplu*, într-o unitate lipsită de orice fel de egoism, în care iubirea de Dumnezeu a fiecăruia să fie întărită de cea a tuturor, iar acest efort este susținut și întărit prin fiecare act sacramental al Sfintei Liturghii. Antifoanele simbolizează timpul profeților, perioada pregătirii dinaintea Venirii Mântuitorului dar și Sfânta Treime, fiind trei. Prin arătarea Evangheliei la vohodul mic, este evidențiată arătarea lui Hristos, pentru că Evanghelia îl simbolizează pe Hristos și învățătura Sa. Este *Epifania* de la Botezul Domnului, în viziunea lui Cabasila, și timpul începutului propovăduirii lui Hristos. Intrarea Evangheliei simbolizează venirea Fiului lui Dumnezeu printre oameni, Înălțarea la Cer sau Învierea Domnului, iar așezarea arhiereului în scaunul de sus, Judecata Finală. Prin imnul Trisaghion întreaga umanitate și corul de îngeri se unesc într-o doxologie comună, laudând Treimea.

¹⁶ René Bornert, *Les Commentaires Byzantins de la Divine Liturgie du VII au XV siècle*, Institut Français D'Études Byzantines, Paris, 1966, pp. 113-114.

Nucleul Liturghiei Cuvântului, concentrat pe lecturile biblice întâi prin Apostol și apoi prin Evanghelie arată ierarhia revelației. Apostolul simbolizează trimiterea la propovăduire a Apostolilor pentru a pregăti calea Evangheliei, adică pe Însuși Fiul lui Dumnezeu Întrupat, Răstignit și Înviat. Cântarea Aliluia și căderea de după Apostol închipuie harul care pregătește Evanghelia, iar fumul cădelniței a fost interpretat și ca o mireasmă a învățaturii Apostolilor. Prin citirea Evangheliei Însuși Domnul vorbește, iar după ce Evanghelia a fost citită, poporul este pecetluit în chipul Crucii de către slujitor cu icoana Învierii îndreptată către ei. Acest lucru arată legătura intimă dintre Cruce și Înviere. Numai prin Cruce se ajunge la Înviere, iar Învierea este o confirmare a Crucii. Tot după Evanghelie avea loc și concedierea catehumenilor, care simboliza despărțirea credincioșilor de cei necredincioși de la sfârșitul veacurilor.

CONCLUZII

Lectura Scripturii în cultul creștin reprezintă rezultatul adaptării unui împrumut din cultul iudaic. Pentru evrei Scriptura nu era o literatură oarecare sau o simplă colecție de texte religioase ci era o literatură vie și un ghid esențial care acoperea întregul set de norme și valori de viață, legată intim de identitatea poporului ales. Primii creștini, fiind dintre iudei, au transferat o parte din tradiția iudaică în sinaxele creștine, între care mai ales Scriptura și scrierile profeților, pentru că ei considerau că făgăduințele vestite prin profeți au fost împlinite în Hristos. A fost un împrumut mai ales al unei scheme, nu atât a conținutului efectiv al tradiției iudaice. Apelul la Scriptură era esențial, mai ales în comunitățile nou înființate, pentru că Scriptura reprezenta temeiul verificat al vestirilor despre Hristos. Pentru același motiv au fost introduse foarte curând și lecturile neo-testamentare. Acestea îndeplineau pe de o parte un rol kerygmic, iar pe de altă parte aveau rolul de a stabili noile cadre presupuse de legământul iubirii. Propovăduirea Apostolilor nu a fost altceva decât vestirea Evangheliei lui Hristos, iar Scriptura reprezenta în acest context fundamentul misiunii lor. Este evident că acest demers al Apostolilor a avut și o dimensiune didactică, pentru că învățătura lor s-a concentrat pe evidențierea împlinirii profețiilor vetero-testamentare în Iisus Hristos, dar principala lor preocupare a fost îndeplinirea poruncii pe care Domnul le-a dat-o înainte de Înălțarea la Cer, acel „vestiți tuturor neamurilor”, care nu exprimă altceva decât universalitatea mântuirii.

După ce creștinismul a devenit religie oficială a Imperiului Bizantin, sensul propovăduirii a suferit o schimbare de paradigmă. Propovăduirea a devenit un atribut care aparținea aproape exclusiv sinaxelor creștine fiind realizată efectiv prin citirea și interpretarea Sfințelor Scripturi. Această schimbare a determinat ca rolul propovăduirii să fie orientat și adaptat unor congregații creștine organizate în federații, unite de aceleași aspirații ecleziologice.

În acest context nou, predica a luat locul propovăduirii și a devenit elementul oficial avizat al interpretării scripturistice în cadrul cultului, având rolul de a menține unitatea și uniformitatea la nivel eclezial și de a-i aduna pe toți în același Duh.

Citirea Scripturii a fost considerată de o importanță deosebită de întreaga tradiție creștină și de mărturiile patristice, dar uzul ei liturgic a fost poziționat pe o treaptă și mai înaltă, acordându-i-se o dimensiune sacramentală. Evanghelia a devenit o piesă liturgică de referință, fiind purtată în procesiune, cinstită și sărutată cu evlavie, cu ea binecuvântându-se poporul. Evanghelia a crescut mai mult decât toate celelalte cărți biblice în evlavia poporului, nimeni nu se duce să se închine Apostolului, de pildă. Prin arătarea ei se arată Însuși Hristos iar cele citite din ea sunt cuvintele lui Hristos prin care El Însuși vorbește. Oficiul Cuvântului devine în acest sens o harismă a Bisericii fundamentată pe învățătura lui Hristos și pecetluită cu puterea Duhului Sfânt, dar este în același timp și actul cel mai concret, experimentat în mod direct și nemijlocit în adunarea liturgică. Cuvântul din punct de vedere liturgic, se umple în modul cel mai concret de prezența transcendentului și prin urmare el are o dimensiune sacramentală, sfințind atât pe cei care ascultă cât și pe cel care vorbește, pentru că unul și același Duh este Cel care deschide atât gura predicatorului cât și inimile celor care ascultă.

În gândirea apuseană Cuvântul și Taina au fost privite adesea ca două realități distincte. În ortodoxie, acestea două sunt inseparabile pentru că ele creează o punte de comuniune ascendentă între om și Dumnezeu. Descoperirea Cuvântului este graduală și acest lucru este cel mai clar vizibil în Sfânta Liturghie. Cuvântul este descoperit mai întâi ca revelație didactică, dar el îmbracă și formă doxologică, de laudă a lui Dumnezeu până ce atinge forma de rugăciune. Cuvântul nu este putere prin sine, ci prin harul Duhului Sfânt care lucrează numai în Tainele Bisericii și de aici legătura profundă între Cuvânt și Taină pentru care se insistă în tradiția răsăriteană. Cuvântul este actualizat prin actele sacramentale iar prin gesturile rituale Cuvântul se exprimă în modul cel mai intim cu putință. În acest context Taina apare ca o împlinire a Cuvântului și actualizarea tuturor celor propovăduite, o continuă Întrupare a Cuvântului prin recapitularea întregii economii a lui Dumnezeu, dar și ca o prefigurare a celor viitoare, o pregustare anticipată a Împărăției cerurilor. Cuvântul nu poate fi despărțit de Taină și nici Taina nu poate fi gândită separat de Cuvânt. Cuvântul fără Taină rămâne o simplă doctrină, iar Taina lipsită de Cuvânt se transformă în magie, după cum a evidențiat părintele Schmemmann.

Scrierile autorilor mistagogici cu privire la Sfânta Liturghie arată în mod clar că actele sacramentale care se săvârșesc la Sfânta Liturghie sunt simboluri ale unor realități mai înalte, care nu sunt accesibile ochilor trupești, ci numai sensibilității ochilor minții. Prin urmare ele pot fi numai contemplate, pentru că sunt realități ale Împărăției viitoare, accesibile numai în

parte în lumea aceasta. Totuși, prin împărtășirea lor, suntem sfințiți în chip nevăzut și participăm în mod plinar la întreaga iconomie dumnezeiască, iar pe măsura hristificării și mortificării față de lumea aceasta prin nevoințele ascetice, facem transparente cele ale vieții viitoare.

Propuneri pentru cercetări viitoare

Această disertație nu epuizează subiectul abordat care rămâne încă destul de ofertant. Este mai degrabă un punct de plecare pentru noi piste de cercetare. Metodologia utilizată în această lucrare de cercetare ar putea fi adaptată și aplicată în studii viitoare care nu au fost pe deplin clarificate de către prezenta disertație. Temele care ar putea veni în completarea acestei lucrări ar putea examina mai amănunțit modul de evoluție a Liturghiei Cuvântului în primele trei secole ale erei creștine și raporturile acesteia cu Liturghia Euharistică. Alte subiecte în continuitatea acestei disertații ar putea fi legate de identificarea unui presupus arhetip al lecionarului bizantin sau ar putea fi aduse contribuții suplimentare cu privire la identificarea rațiunilor duhovnicești ale structurii actuale a lecionarului. De asemenea, alte direcții de cercetare care ar putea contribui la dezvoltarea unor subiecte insuficient examinate în prezenta lucrare ar putea să fie orientate către analiza interpretărilor mistagogice ale Sfintei Liturghii. O astfel de investigație ar putea duce la o înțelegere mai elocventă a misterului liturgic și ar contribui implicit la soluționarea unor crize liturgice contemporane. Recent reabilitate, interpretările mistagogice sunt de un real folos în înțelegerea profunzimilor ascunse ale actelor sacramentale, iar reintegrarea lor în interpretările neo-patristice ale teologiei moderne sunt într-un totul salutare și utile.

Deși această disertație a oferit răspunsuri pertinente cu privire la evoluția și fundamentarea Liturghiei Cuvântului ca început necesar al Liturghiei Euharistice și a deschis perspective noi în această direcție, rămân încă o serie considerabilă de întrebări și direcții de explorat. Nădăjduim ca această lucrare să inspire viitorii cercetători care vor afla aplecare către acest subiect, iar contribuția lor să sporească progresul științific și să aducă lămuriri suplimentare cu privire la tematicile analizate depășind insuficiențele și limitările acestui studiu.